

Kniha Francise Fukuyamy *The Great Disruption* (1999), jejíž český překlad *Velký rozvrat* vydalo loni pražské nakladatelství Academia, by rozhodně neměla zapadnout. Především kvůli jménu autora, který se proslavil svou prací *Konec dějin a poslední člověk*, podle níž vývoj politických institucí ve světě směřuje nezadržitelně k liberální demokracii, která s sebou nese i příznivý hospodářský rozvoj.

Ve své nové knize pozoruje Fukuyama ambivalentní vývoj ve světě, který se na jedné straně hospodářsky rozvíjí, na druhé straně v oblasti morální a sociální zaostává. Nic nezaručuje, že se společnost bude vracet do vzestupné fáze morálního cyklu. Jedinou nadějí je lidská schopnost rekonstruovat rozvrácený společenský řád. Kniha se člení do tří velkých bloků: I. velký rozvrat, II. rodopis morálky, III. velká rekonstrukce.

Vývoj, jímž v posledním půlstoletí prošly Spojené státy a postupně i další hospodářsky vyspělé země, bývá nazýván přechodem k „informační společnosti“, „informačnímu věku“ nebo „postindustriální éra“. Fukuyama tvrdí, že všechny vymoženosti, jimiž nás obdařil rozvinutý hospodářský systém spočívající na informacích, přivolaly též některé špatné věci v našem společenském životě a morálce.

Již Edmund Burke se obával, že původním zdrojem rozvratu společenského řádu jsou sekulární humanismus a osvícenství, které se snažily nahradit tradici a náboženství rozumem. Konzervativci mají podle Fukuyamy nejspíše pravdu, když prohlašují, že morálka posledních dvou generací se v některých důležitých ohledech zhoršila. Zapomínají však, že společenský řád nejen upadá, ale v dlouhých cyklech rovněž roste.

Posun norem v moderní společnosti dal vzniknout nejznámější koncepci moderní sociologie – rozlišení mezi *Gemeinschaft* (pospolitostí) a *Gesellschaft* (společností). Podle Ferdinanda Tönniese se tradiční *Gemeinschaft* skládala z husté sítě osobních vztahů, založených především na velkých rodinách, v nichž společně žili lidé několika generací, a na přímých kontaktech v uzavřené vesnici.

Naproti tomu *Gesellschaft* chápal Tönnies jako rámec zákonů a dalších formálních nařízení, který je příznačný pro městské, průmyslové společnosti. Vztahy v takových společnostech jsou formálnější a méně osobní, lidé na sobě zdaleka nejsou tak vzájemně závislí. A protože se méně potřebují, rovněž se mnohem méně cítí být k sobě vázaní mravními povinnostmi.

Moderní společnosti, které vznikly na základě individualistických předpokladů, fungují mimořádně dobře. Na přelomu tisíciletí stěží najdeme jiné alternativy, na nichž by mohlo stát uspořádání moderní společnosti, než jsou liberální demokracie a tržní ekonomika. Západní civilizace může být hrdá na to, že nastolila zákonnost – pořádek, pro nějž se vžil termín „právní stát“.

Formální právní a silné politické a ekonomické instituce však podle Fukuyamy nejsou samy o sobě zárukou úspěšného chodu moderní civilizace. Individualismus, pluralismus a tolerance vtělené do formálních institucí povzbuzují kulturní rozmanitost, a proto mohou zničit mravní hodnoty, které nám odkázaly minulé generace. Dynamické hospodářství, které přeje technickému pokroku, může svou podstatou rozvrátit stávající sociální vztahy.

Západní svět zažil od 60. let 20. století sexuální revoluci, hnutí za emancipaci žen a za práva homosexuálů, které usilovaly o osvobození od společenských pravidel, jež omezovaly příležitosti lidí a jejich možnost volby. Fukuyama varuje, že společnost, která neustále převrací normy a pravidla ve jménu individuální svobody, bude stále dezorientovanější, atomizovanější, izolovanější a neschopnější plnit společné cíle a úkoly.

Změny v systému hodnot za poslední půl století nazývá Fukuyama velkým rozvratem. Z toho, že velký rozvrat nastal v tak mnoha a tak rozdílných vyspělých zemích, tak rychle a zhruba ve stejném období světových dějin, je možno usuzovat, že měl široké a zásadní příčiny. Zásadní jsou podle něj změny norem a hodnot, které mají několik společných jmenovatelů.

Od 60. let nabralo vzestupný trend mnoho ukazatelů, které Fukuyama vykládá jako záporná měřítka sociálního kapitálu: trestná činnost, rozpad rodin a oslabení důvěry. Začaly se měnit prakticky ve všech vyspělých zemích s výjimkou Japonska a Koreje. Sílicí individualismus a uvolnění kontrolních sociálních mechanismů zásadně ovlivnily rodinný život, sexuální chování a ochotu lidí dodržovat zákony.

Kriminalita mladistvých může souviset s překotnou urbanizací. Děti nemají pevné místo ve společenských strukturách jako církve a školy. Těžko si lze představit, že celkově mimořádně vysoký a dlouhodobý nárůst počtu ohlášených trestných činů v tolika různých zemích je jen statistickým artefaktem. Spíše nasvědčuje obecnému mínění, že zločinnost je na vzestupu.

Dramaticky poznamenal podle Fukuyamy velký rozvrat reprodukci, rodinu a vztah mezi muži a ženami. Sexuální revoluce a rozmach feminismu v 60. a 70. letech 20. století se dotkly téměř každého občana

západní části rozvinutého světa a vyvolaly rozsáhlé změny v domácnostech i kancelářích a továrnách, v obecním životě, činnosti dobrovolných organizací, ve vzdělávání a dokonce armádě.

Nejenže se západní rodiny zmenšovaly a přestaly plodit dostatek potomků pro prostou reprodukci; začaly se rovněž stále častěji rozpadat a stále více dětí se rodí buď z nemanželského lože, nebo zakouší rozvrat manželství svých rodičů. Ve Skandinávii je dnes sňatkovost tak nízká a podíl párů žijících na hromádce tak vysoký, že lze hovořit o dlouhodobém úpadku instituce manželství.

Moderní společnost uvízla v pasti: pokud bude nadále trvat, rozklad a atomizace budou pokračovat a nebude z nich úniku. Jsou současné liberální společnosti odsouzeny ke stále hlubšímu mravnímu úpadku a sociální anarchii, dokud se pod tlakem vnějších okolností nezhroutí? Podle názoru Fukuyamy nikoli, protože lidská přirozenost nám káže vytvářet si morální pravidla a společenský řád.

Jakmile hrozí anomie (nepřítomnost hodnot a pravidel), lidé si hned dokáží vytvořit pravidla nová. Decentralizovaní jednotlivci si vytvářejí neustále sociální kapitál, při čemž se jim daří přizpůsobit se technologickým a ekonomickým změnám větším, než jakým čelily poslední generace obyvatel západního světa. Lidé si vytvářejí sociální kapitál v pracovním prostředí, jemuž vládnou vysoce vyspělé technologie.

Společenský řád nemusí být vytvářen hierarchicky. Řád může mít mnoho zdrojů, od hierarchických a centralizovaných typů úřední moci až po zcela decentralizovanou a živelnou interakci jednotlivců. Fukuyama zkoumá, odkud se berou normy, analyzuje podstatu lidské přirozenosti a původ spolupráce. S pomocí teorie racionální volby a evoluční biologie ukazuje, že lidé – napůl andělé, napůl ďáblové – dobrovolně spolupracují.

Má-li lidská společnost skutečně vytvářet řád, musí se opírat o neformální normy nahrazující formální organizaci – sociální kapitál. Firmy spolu soutěží a ty slabší krachují. Ve společnosti spolu soutěží zákony a instituce a ty špatně přizpůsobivé se stávají nadbytečnými a nepotřebnými. Soutěží spolu i různé společnosti a vítězí ty nejvýkonnější. Některé neúčinné normy však mohou přetrvávat vlivem tradice, socializace a rituálů.

Ve většině vyspělých zemí se tradiční náboženství odlučuje od státní moci a dlouhodobě upadá. Neznamená to však, že náboženství jako takové zaniklo – jen se proměnila jeho podoba. Dnes se lidé často uchylují k náboženským praktikám z důvodů, které je možno nazvat instrumentálními: protože jim slouží jako nástroj. Náboženství jim poskytuje příhodný jazyk pro vyjádření morálních pravidel.

Někteří sociologové se domnívají, že kapitalismus neprospívá morálnímu životu. Je kapitalistická společnost předurčena k tomu, aby z hmotného hlediska bohatla, z morálního však chudla? Rozvrací nelítostnost a neosobnost trhů naše sociální pojítka a učí nás, že záleží jen na penězích, nikoli na hodnotách? Zničí soudobý kapitalismus morální základ lidstva a způsobí tak svůj vlastní pád?

Než se necháme unést tak podobnými soudy, měli bychom vzít v úvahu, že již Edmund Burke pozoroval vyčerpání sociálního kapitálu v době osvícenství. Burke považoval Francouzskou revoluci a v širším smyslu celé osvícenství za katastrofu lidstva, neboť se snažily nahradit tradiční morální pravidla racionálními, která by lidé dodržovali i bez hrozby běžného trestu.

Stoupenci teorie „kulturních rozporů“ kapitalismu tvrdí, že sociální ctnosti jako pravdomluvnost, důvěryhodnost, ochota dodržovat obecná pravidla, sebeovládání, smysl pro povinnost, bez nichž nemůže fungovat tržní hospodářství, jsou do značné míře založeny na náboženské víře, avšak individualistický, racionalistický základ tržního hospodářství tyto náboženské základy narušuje a podkopává.

Kapitalismus se však dosud nezhroutil, ani si pod sebou nepodřízl větev. Problém teorií o „protikladech kapitalismu“ spočívá podle Fukuyamy v jejich mimořádné jednostrannosti. Kapitalismus je možná často destruktivní, rozbíjí tradiční svazky loajality a znevažuje tradiční závazky. Rovněž však vytváří nový řád a normy. Kapitalismus je proto základním tvůrcem norem a morální silou moderní společnosti.

Kapitalismus nejenže nepodkopává morálku, ale ve skutečnosti ji zlepšuje. Již Adam Smith byl přesvědčen, že obchod podporuje dochvilnost, rozvážnost a poctivost a zlepšuje život chudých pracujících občanů tím, že je činí méně závislými na příslušnících vyšších sociálních vrstev. Je pozoruhodné, že zakladatel ekonomie často obhajoval kapitalismus z hlediska spíše morálního než ekonomického.

Tvrzení, že ctnosti potřebné pro obchod (např. poctivost) musí spočívat na náboženské víře, pokud nemají vzít za své, je jednostranné. K tomu, aby poctivost (nebo alespoň její zdání) nevymizela z našeho života, stačí individuální „sobecký“ zájem obchodníků. Soukromé trhy budou podle Fukuyamy zdrojem sociálního kapitálu, protože vytvářet ho je v dlouhodobém zájmu racionálních jednotlivců.

Tam, kde ekonom vidí pokrok a modernizaci, vidí sociologové úpadek a rozvrat. Tvrzení, že v moderní době přibývá společenských zlořádů, je však jednostranné. Růst zločinnosti, narušení společenského řádu, úpadek rodiny a příbuzenských vazeb jakožto zdroje sociální soudržnosti a klesající důvěra jsou jen jednou stranou mince a navíc zdaleka nejsou jednoznačné.

Rozvolňování tradičních vazeb lze vykládat i pozitivně. Nedobrovolné vazby a závazky, založené na zděděné příslušnosti k určité společenské třídě, vyznání, pohlaví, rasovém či etnickém původu, nahrazují vazby dobrovolné. Lidé spolu nejsou svázáni méně, jsou spíše svázáni pouze s těmi svými spoluobčany, k nimž se vázat chtějí. Peníze mohou do značné míry snížit deficit sociálního kapitálu způsobený rozvratem rodiny.

Vyhlídky rozpadu rodin jsou předramatizované. Jednou z příčin růstu podílů rozvedených manželství je prodlužování lidského života. Manželství dnes trvá přibližně stejně jako dříve. Dnes se nešťastná manželství častěji nerozvádějí, dokud nedospějí a neodejdou děti. V 19. století většina párů nežila tak dlouho a rozdělila je spíše smrt jednoho partnera, ještě než děti dosáhly dospělosti.

Rozklad nukleární rodiny, který začal na Západě v 60. letech, nemusí být odchylkou od nějakého druhu letité normy. Ve vývoji lidstva je nukleární rodina jen „zastávkou na trati“ a docela dobře se může stát, že ji jednou nahradí rodina jen s jedním rodičem nebo nějaké volnější typy domácnosti. Fukuyama správně chápe, že všechny sociální problémy nemůže napravit veřejná politika.

Fukuyama upozorňuje na roli sociálního státu, který přispěl k destabilizaci rodiny. Např. americký zákon o pomoci rodinám se závislými dětmi, jehož účelem bylo zlepšit situaci chudých žen, zajistil finanční podporu svobodným matkám – a potrestal tak ženy, které se provdaly za otce svých dětí. Státní sociální podpora představuje „morální hazard“ a nemotivuje lidi k práci.

Stát je schopen budovat sociální kapitál, stejně zdatně ho ale umí ničit. Tam, kde vláda nedokáže zajistit bezpečnost nebo zaručit stabilní majetková práva, občané nedůvěřují nejen institucím, ale i jeden druhému a nejsou ochotni se sdružovat. Vzestup novodobých sociálních států, centralizace jejich funkcí a jejich zásahy do všech oblastí života vážně poškodily spontánní občanskou společnost. Fukuyamu bychom měli pozorně číst.

Marek Loužek